

Włodzimierz Wesołowski
Krystyna Janicka
Kazimierz M. Słomczyński

Zakończenie

Ewolucja paradygmatu badania struktury społecznej

Jak wskazywaliśmy we wprowadzeniu, socjologia jest nauką z wieloma „paradygmatami” odpowiadającymi ważnym obszarom badawczym. Powtórzmy – przyjmujemy tutaj wąskie rozumienie paradygmatu. W tym rozumieniu jest to zespół założeń, reguł i procedur dotyczących tego, co ma podlegać badaniu, jakie pytania badawcze warto formułować i jak te pytania mają być łączone w większe całości, co z tych pytań wynika dla metod badawczych, jakie metody są konkretnie używane i jak materiał empiryczny jest interpretowany i wreszcie, jak komunikuje się wyniki badania – w odniesieniu do konkretnej dziedziny wyjaśnianych zjawisk. Paradygmat w sferze społecznej rozwija wymianę wiedzy między badaczami i jest instrumentem, który umożliwia transfer reguł i procedur pomiędzy kolejnymi generacjami (pokoleniami) uczonych¹.

W latach 60. ubiegłego wieku zostały podjęte oryginalne badania dające początek paradygmatowi empirycznych badań struktury społecznej w Polsce. Twierdzimy, iż został wypracowany zestaw reguł i procedur w stosunku do badań nad strukturą społeczną – badań, których rozwój koncepcji teoretyczno-metodologicznej oraz przykłady analiz zaprezentowano w tej książce. Ewolucja tego paradygmatu – w odróżnieniu od „rewolucji” w znaczeniu, o którym pisał Thomas Kuhn – polegała i nadal polega na takiej ciągłości i takich zmianach, aby oba procesy uzupełniały się zapewniając równowagę między elementami „starymi” i „nowymi”. W tym zakończeniu postaramy się odpowiedzieć na pytanie, co od początków naszych badań (w więc od połowy lat 60.) do czasów obecnych (w szczególności do początków drugiej dekady XXI wieku) przetrwało, a co się zmieniało, szczególnie w ostatnich dwudziestu pięciu latach.

¹ We wprowadzeniu, w przypisach 1–3 podaliśmy przykładową literaturę dotyczącą pojęcia paradygmatu i jego zastosowań w naukach społecznych. Chcemy podkreślić, iż w naszym przekonaniu pojęcie paradygmatu zakłada także istnienie „wiedzy milczącej” – wiedzy, którą uczeni zdobywają poprzez praktyczne uprawianie nauki, co oznacza coś więcej niż stosowanie się do skodyfikowanych reguł i procedur jej uprawiania. Podkreśla to K. Jodkowski w pracy *Wspólnoty uczonych, paradygmaty i rewolucje naukowe* (Lublin 1990).

Zasadniczym przedmiotem badań jest struktura społeczna rozumiana jako układ grup wyróżnionych ze względu na rodzaj aktywności ekonomicznej oraz cechy pracy. W gospodarce scentralizowanej i planowej grupy społeczno-zawodowe stały się osią krystalizującą nierówności społeczne. W związku z odchodzeniem od gospodarki monocentrycznej, obok ważności grup społeczno-zawodowych – których stabilna hierarchia została potwierdzona do 1994 roku – nowe zjawiska nabrały szczególnego znaczenia. Nie tylko własność środków produkcji zaczęła odgrywać rolę czynnika klasowego, ale również szereg innych aspektów szeroko pojętej sytuacji pracy: rodzaj kontraktu zatrudnienia, sposób kontroli pracowników – rozróżnienie między menedżerami i kierownikami niskiego szczebla – czy pozycja na rynku pracy i rynku konsumpcji. Wszakże niezależnie od tych przemian, w naszym paradygmacie struktura społeczna konsekwentnie rozpatrywana jest w kategoriach sytuacji pracy.

Sposób zadawania pytań badawczych w tym paradygmacie przybiera formę, w której chodzi o ustalenie, czy różnice między wyróżnionymi segmentami struktury społecznej – grupami społeczno-zawodowymi, klasami społecznymi czy innymi kategoriami wyróżnionymi ze względu na cechy sytuacji pracy (np. własnościowy sektor zatrudnienia) – są istotnie większe niż różnice wewnątrz owych segmentów. Względy pod którymi międzysegmentowe i wewnątrzsegmentowe różnice mogą dotyczyć podstawowych zmiennych stratyfikacyjnych – takich, jak wykształcenie czy dochód – a także tzw. wtórnych zmiennych stratyfikacyjnych, w skład których wchodzi elementy standardu materialnego i partycypacja w kulturze. Nowością w tym paradygmacie było i jest uwzględnianie zmiennych psychologicznych, z początku ograniczonych do postrzegania różnych aspektów struktury społecznej, a później rozszerzonych do społecznych i politycznych postaw wobec demokracji i gospodarki rynkowej, a także wobec Unii Europejskiej. Ze zrozumiałych względów jedynie niektóre z tych zagadnień uwzględniamy w niniejszym tomie (por. rozdział 16).

Stawiane pytania badawcze miały wpływ na dobór metody zbierania materiału: standaryzowane wywiady z osobami z próby reprezentacyjnej. Trzeba jednak podkreślić, iż w zakresie tej metody zaszły poważne zmiany związane nie tylko z rozwojem wiedzy metodologicznej, ale też przeformułowaniem szczegółowych pytań badawczych. Postępująca wiedza metodologiczna narzucała zmiany reguł budowy kwestionariusza i sposobu przeprowadzania wywiadów, aby w ostatnich rundach POLPANu przyjąć niektóre rozwiązania stosowane w Europejskim Sondażu Społecznym. Zmiany wynikające ze stawianych pytań badawczych doprowadziły do innej definicji badanych jednostek: zaczęliśmy od mężczyzn z próby gospodarstw domowych w miastach – co było powszechne w socjologii światowej w latach 60. – aby później przejść do ogólnopolskiej pró-

by mężczyzn i kobiet w wieku 21 lat i więcej. Najważniejsza jednak zmiana zaszła się na rozpoczęciu długoterminowych badań panelowych.

Ponieważ uważamy, iż socjologia ilościowa i jakościowa opiera się na tych samych lub podobnych podstawach metodologicznych, kryterium doboru sposobu opracowania zbieranych danych była ich adekwatność wobec stawianych problemów. Przeważająca część publikacji, jakie powstały w naszym kręgu, prezentuje rezultaty osiągnięte w wyniku zastosowania aparatu statystycznego, od prostych zestawień tabelarycznych, poprzez analizę regresji wielozmiennowej, do analizy opartej na równaniach różniczkowych. Ale są chlubne wyjątki odstąpienia od metod statystycznych i posłużenia się wnikliwą analizą jakościową materiału z wywiadów².

Uznanie podejścia naukowego za paradygmat – nawet w sensie paradygmatu rozwijanego w jednym kraju – wymaga, aby rezultaty badawcze zostały zakomunikowane międzynarodowej publiczności. Wyniki badań szczecińsko-koszalińsko-łódzkich zostały opublikowane w pracy pod redakcją Jacksona *Social Stratification* w 1968 roku i była ona wielokrotnie cytowana, również w opracowaniach podręcznikowych. Ogólnie z badań łódzkich, a później z badań POLPAN, ukazało się kilkadziesiąt prac w języku angielskim – zarówno wydań książkowych, jak i artykułów w czasopismach naukowych.

Pojęcie paradygmatu odnosi się nie tylko do intelektualnej, ale także do społecznej struktury nauki. Włodzimierz Wesołowski – inicjator opisywanego paradygmatu – w latach 60. potrafił skompletować grupę współpracowników, którzy w pierw kontynuowali badania łódzkie, a następnie kontynuowali badania nad strukturą społeczną w wymiarze ogólnopolskim. Wśród empirycznych wskaźników gęstości sieci naukowych do ważnych należy opieka nad pracami magisterskimi i doktorskimi oraz wspólne publikacje. Według tych wskaźników międzypokoleniowy przekaz reguł paradygmatu może być dobrze udokumentowany: Włodzimierz Wesołowski wypromował swych następców, którzy już mieli swoich uczniów, a ci podjęli trud wychowania następnego pokolenia i naukowej opieki nad ich pracami. Publikacje z badań łódzkich i z POLPAN też zawierają wielopokoleniową reprezentację i znamionują współpracę osób na różnych etapach kariery naukowej.

W ewolucji naszego paradygmatu istotną rolę odegrały polsko-amerykańskie badania porównawcze z 1978 roku, gdyż właśnie w nich zastosowano nową konceptualizację klas społecznych przystosowaną do analizy struktury społecznej społeczeństwa socjalistycznego. W ramach tej konceptualizacji wyróżnio-

² Warto tu podać dwa przykłady: W. Wesołowski, *Typologia podziałów społecznych i identyfikacje jednostki*, Warszawa 1989; P. Filipkowski i D. Życzyńska-Ciołek, *Od kwestionariuszowego badania próby losowej do pogłębianej analizy życiowych przypadków – i z powrotem. Dwa wywiady biograficzne i kilka refleksji teoretycznych*, „Studia Socjologiczne” 2016, 3(222), s. 229–254.

no klarowną dystynkcję między klasami społecznymi i społeczną stratyfikacją. W publikacji przedstawiającej czytelnikowi zagranicznemu ten sposób podejścia mowa jest o „warszawskiej szkole badania struktury społecznej”³. Istotnie, koncepcja klas społecznych w badaniach POLPAN powstała pod wpływem badań z 1978 roku, w zasadniczej swej części powtórzonych w 1992 roku. O tych badaniach Melvin Kohn napisał następująco:

„Wspólnie podjęliśmy istotną decyzję, aby nie powtarzać tego, co Carmi [Schooler] i ja [Kohn] badaliśmy i ustaliliśmy w Stanach Zjednoczonych, ale aby użyć nowych metod, właśnie dopiero co stosowanych, do reanalizy danych amerykańskich i równolegle analizować dane polskie. Chcieliśmy także wykorzystać bardziej rozwinięte metody Polaków osiągania porównywalności pojęć i miar”⁴.

W badaniach tych zastosowano koncepcję funkcjonalnej ekwiwalentności pytań wskaźnikowych. Zarówno klasy społeczne, jak i pozycje stratyfikacyjne były w analizach dostosowane do lokalnych warunków porównywanych krajów. Po raz pierwszy w socjologii polskiej przedstawiono empiryczne związki między wyróżnionymi klasami społecznymi (takimi jak: dysponenci mienia społecznego, bezpośredni kontrolerzy pracy, wykonawczy pracownicy umysłowi, produkcyjni pracownicy fizyczni, nieprodukcyjni pracownicy fizyczni i prywatna inicjatywa) a podstawowymi zmiennymi stratyfikacyjnymi (takimi, jak formalne wykształcenie, status zawodowy i dochód). Pokazaliśmy, iż ujęcie klasowe i stratyfikacyjne ma charakter nie tylko analitycznego rozróżnienia, ale wskazuje na wzajemnie dopełniające się formy zróżnicowania społecznego⁵.

Dalszy rozwój naszego paradygmatu będzie polegał na dostarczeniu nowej rzetelnej wiedzy na temat związków biografii ludzkich i przekształceń struktury społecznej w Polsce. Główna hipoteza merytoryczna, stawiana w planowanych badaniach, mówi, że zmiany w strukturze społecznej są „zależne od ścieżki rozwojowej” i prowadzą do polaryzacji. Hipotezę tę określić można mianem biblijnego efektu świętego Mateusza, który wyraźny jest przez kolokwializm: „bogaci się bogacą, a biedni biednieją”⁶. Uważamy, iż nie ma wszakże powo-

³ I. Tomescu-Dubrow, K. M. Słomczyński, H. Domanski, J. K. Dubrow, Z. Sawinski i D. Przybysz, *Dynamics of Class and Stratification in Poland*, Budapest 2017 (w druku).

⁴ M. L. Kohn, *Adventures in Sociology: My Life as a Cross-National Scholar*, Washington D.C. 2016, s. 129.

⁵ M. L. Kohn i K. M. Słomczyński, *Social Structure and Self-Direction: A Comparative Analysis of the United States and Poland*, Cambridge, MA, 1990, s. 31–54.

⁶ Do socjologii analizę efektu świętego Mateusza wprowadził R. Merton w artykule *The Matthew Effect in Science*, „Science” 1968, 159 (3810), s. 56–63. Wstępna analiza tego efektu w strukturze społecznej w Polsce została opublikowana w artykule K. M. Słomczyńskiego i K. Janickiej, *Polarized Social-Class Structure: On the Matthew Effect and Increasing Inequality*, „Polish Sociological Review” 2008, 4(164), s. 341–357.

du, dla którego efekt świętego Mateusza miałby być ograniczony do zasobów ekonomicznych. W ramach planowanych badań sprawdzimy, do jakiego stopnia zasoby polityczne i kulturowe podlegają podobnemu wzorcowi dystrybucji, w której „bieguny” dystrybucji oddalają się od siebie. W szczególności zamierzamy: sprawdzić, czy rosnące nierówności społeczne są zakorzenione w klasowej strukturze, z uwzględnieniem jej ekonomicznych, politycznych i kulturowych wymiarów, a także zbadać, do jakiego stopnia biografie ekonomiczne, polityczne i kulturowe przyczyniają się do procesów kumulowania korzystnych bądź niekorzystnych cech sytuacji życiowej jednostek. Zamierzamy też przeanalizować rosnący dystans międzygrupowy ze względu na postawy i opinie, gdyż ten wymiar strukturalizacji – zwany przez nas psycho-społecznym – wymaga nowych badań. W analizach tych będziemy używać pojęcia polaryzacji, którego operacjonalizacja została ostatnio skonkretyzowana.⁷

W 2017 roku badanie POPAN zostało uznane przez władze Polskiej Akademii Nauk za jedno z ważniejszych osiągnięć w ramach nauk społeczno-humanistycznych wyróżnione publikacją w *Annual Report 2017*⁸. W ostatnim ćwierćwieczu odwołania do wyników POLPAN znaleźć można w wielu naukowych artykułach i książkach. Niedawno wydany dwutomowy zbiór takich studiów zawiera szereg istotnych ustaleń dotyczących zmian, jakie zaszły w poszczególnych obszarach życia społecznego⁹. Oto przykłady:

- Podczas transformacji postkomunistycznej ryzyko utraty stałej pracy wzrosło około dziesięciokrotnie.
- Niestabilne historie zawodowe zdarzały się częściej wśród osób najmniej wykształconych, zatrudnionych w zawodach niewymagających wysokich kwalifikacji oraz pracujących w usługach.
- Ponad połowa ludzi zatrudnionych w zawodach poniżej swego poziomu wykształcenia pozostaje w tej sytuacji pięć lat później.
- Polacy, którzy wyjechali za granicę, nawet na czas tak krótki – np. na dwa miesiące – mają wyższe dochody i większe prawdopodobieństwo stania się przedsiębiorcami niż ci, którzy tego nie doświadczyli.

⁷ J. Esteban i D. Ray, *Comparing polarization measures*, [w:] M. Garfinkel i S. Skaperdas, red., *Oxford Handbook of the Economics of Peace and Conflict*, Oxford 2012, s. 127–151.

⁸ K. M. Słomczyński, *Stability and change of Social Structure: The Polish Panel Survey, 1988–2013*, „Polish Academy of Sciences, Annual Report 2017”, s. 14–15.

⁹ K. M. Słomczyński, I. Tomescu-Dubrow, z D. Życzyńską-Ciołek i I. Wysmulek, red., *Dynamics of Social Structure: Poland's Transformative Years, 1988–2013*, Warszawa 2016; K. M. Słomczyński i I. Wysmulek, red., *Social Inequality and the Life Course: Poland's Transformative Years, 1988–2013*, Warszawa 2016. Patrz także spis publikacji dotyczących badania POLPAN podany na stronie www.polpan.org.

- Przekonanie, że w Polsce sukces zależy od czynników merytokratycznych jest najczęstsze wśród zwycięzców transformacji społeczno-ekonomicznej, a najrzadsze wśród przegranych.
- Po 1993 roku nie obserwowano znaczących różnic w udziale kobiet w kolejnych wyborach parlamentarnych i prezydenckich.
- Od 1993 do 2013 Polacy uznawali swój rząd za skorumpowany i jednocześnie nieskuteczny w walce z korupcją.
- W Polsce nadmierna waga i otyłość nie są statystycznie związane z ubóstwem materialnym, ale raczej z wiekiem i stanem małżeńskim.

W celu nakreślenia generalnego obrazu przekształceń struktury społecznej, jakie wynikają z długoletniego cyklu naszych badań, należałoby przywołać niektóre wnioski z rozdziału 16. W ich świetle różnice klasowe są znaczne, co oznacza, że antyklasowa retoryka w debacie o społeczeństwie polskim nie jest usprawiedliwiona. Gdy analizujemy wertykalny wymiar stratyfikacji społecznej, okazuje się, że klasy społeczne nie są redukowalne do prostego układu hierarchicznego. Relacje między klasami są złożone i zmieniają się w czasie. Ze względu na zmiany systemowe, których moment wprowadzenia stanowi naturalną cezurę w serii badań prowadzonych przez blisko pół wieku (50 lat), typologia klasowa w kolejnych projektach musiała zostać zredefiniowana. Przedstawiliśmy zatem różne schematy klasowe, skonstruowane tak, aby pierwszy z nich odpowiadał głównym cechom ustroju socjalistycznego, drugi – głównym cechom ustroju w czasie transformacji postkomunistycznej, trzeci – sytuacji w 2013 roku. Pokazaliśmy, że w okresie postkomunistycznym przedsiębiorcy, menedżerowie i eksperci mieszczą się na najwyższym szczeblu hierarchii dobrobytu materialnego i kontroli różnych zasobów, kierownicy, pracujący na własny rachunek oraz technicy (pracownicy biurowi) mieszczą się w środkowej części hierarchii, a robotnicy wykwalifikowani i niewykwalifikowani – na samym jej dole.

Dla pełnego obrazu struktury społecznej istotne jest podkreślenie, że różnice klasowe ujawniają się nie tylko w obiektywnych miarach położenia społecznego (jak formalne wykształcenie, pozycja zawodowa czy zarobki), ale również w wymiarze psychologicznym. Widać to na przykład w charakterystycznej polaryzacji postaw prorynkowych i prodemokratycznych. Rozrzut ich nateżenia pokrywa się z podziałem na zwycięzców i przegranych transformacji ustrojowej. Źródłem tego podziału jest strukturalnie uwarunkowana asymetria procesów adaptacyjnych do zmieniającej się w radykalny sposób rzeczywistości społeczno-ekonomicznej. Nadto różnice między klasami w zakresie poglądów na funkcjonowanie podstawowych instytucji kapitalizmu nakładają się na obiektywne różnice w ich położeniu społecznym, co uznać można za przejaw rozłamu w strukturze społecznej. Głębokość owego pęknięcia wyraża się w stopniu nie-

równości posiadanych zasobów ekonomiczno-kulturowych i zależy od stopnia przenikalności barier na drodze ich osiągnięcia. Warunkiem utrzymania spójności społeczeństwa jest w dużym stopniu diagnoza owych barier i staranne ich monitorowanie.

Oceniając strukturalizację społeczeństwa polskiego z międzynarodowej perspektywy porównawczej jest oczywiste, że struktura klasowa społeczeństwa polskiego uległa daleko posuniętej modernizacji w tym sensie, że jej układ zbliżył się do tego, jaki występuje w Europie Zachodniej. Niepokojące jest jednak to, że tempo narastania nierówności społecznych i stopień klasowych dystansów czynią strukturę klasową społeczeństwa polskiego pod wieloma względami podobną do tej, jaką można zaobserwować w krajach europejskich o niższym stopniu rozwoju.

Aby właściwie zrozumieć funkcjonowanie struktury społecznej, czyli sposób, w jaki jednostki wpływają na kształt struktury same będąc jednocześnie pod jej wpływem, konieczna jest kontynuacja badań panelowych. Proponowane badanie POLPAN 1988–2018 daje wyjątkową możliwość oceny – w perspektywie aż trzech dziesięcioleci – rozmiarów zróżnicowania wewnątrzosobowego (czyli zmian w wynikach tej samej osoby, zachodzące w czasie) w stosunku do zróżnicowania międzyosobowego (czyli różnic obserwowanych między osobami w czasie). W uzupełnieniu do traktowania pozycji jednostek w strukturze społecznej jako determinant ich zasobów intelektualnych i postaw, badacze będą mogli użyć danych POLPAN do przetestowania hipotez dotyczących tego, jak te zasoby i postawy wpływają na osiągnięcia jednostek i ich umiejscowienie w strukturze społecznej. Nowe podejście polega na uwzględnieniu wielowymiarowych biografii respondentów i użyciu wiedzy o nich do analizy przekształceń struktury społecznej.

Tom, który oddajemy w ręce czytelnika, ma charakter szczególny: wybór studiów opublikowanych w różnych okresach dotyczy wielu aspektów strukturalizacji społeczeństwa polskiego, a jednocześnie przedstawia ewolucję podejścia badawczego, które nazywamy „paradygmatem”. Cudysłów wokół słowa *paradygmat* nie jest przypadkowy, gdyż odносimy to pojęcie do względnie wąskiej subdyscypliny „socjologia struktury społecznej” i do empirycznych badań nad strukturalizacją społeczeństwa polskiego przeprowadzanych przez grupę badaczy wywodzących się z warszawsko-łódzkiego środowiska naukowego.

Pierwszą część tomu otwiera wywiad z prof. Włodzimierzem Wesołowskim, inicjatorem badań łódzkich. Dalej następuje seria artykułów opartych na tych badaniach. Poszczególne rozdziały dotyczą zróżnicowania dochodów, standardu materialnego, konsumpcji kulturalnej, ruchliwości międzypokoleniowej, homogeniczności małżeństw i subiektywnej oceny pozycji społecznych. Część poświęconą badaniom łódzkim zamyka przedstawienie stopnia trwałości i zmian w układzie grup społeczno-zawodowych.

Druga część tomu dotyczy już badań ogólnopolskich. Otwiera ją opracowanie wywiadów ze wszystkimi żyjącymi autorami badań z lat 1987–1988, które to badania dały początek późniejszemu Polskiemu Badaniu Panelowemu POLPAN; relacja z tych wywiadów daje wyobrażenie o głównych kierunkach ewolucji paradygmatu. Na podstawie danych badania POLPAN 1988–2013 w książce tej przedstawiamy analizy dotyczące: bezrobocia i niepewności zatrudnienia, przemian technologicznych i rozwijającej się sfery pracy informacyjnej, postrzegania źródeł sukcesu, determinant postaw antyegalitarnych, zmian w podziałach społecznych typu klasowego.

Włodzimierz Wesołowski
Krystyna Janicka
Kazimierz M. Słomczyński
Henryk Domański
Grażyna Kacprowicz
Anna Kiersztyn
Zbigniew Koziański
Maciej D. Kryszczuk
Anita Miszańska
Irina Tomescu-Dubrow
Wielisława Warzywoda-Kruszyńska
Wojciech Zaborowski
Danuta Życzyńska-Ciołek

